

«فرش باغی»:

از نقش «فرشی از عرش»

تا طرح «عرشی بر فرش»

(بررسی تطبیقی مفهوم تمثیلی بهشت در فرش با باغ ایرانی)

مهندس هادی محمودی نژاد

کارشناس ارشد شهرسازی دانشگاه تربیت مدرس، تهران

دکتر محمد رضا پور جعفر

دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران

دکتر محمد رضا بمانیان

استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران

دکتر مجتبی انصاری

استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران

چکیده

فرش ایرانی، مفهومی تمثیلی و نمادین از بهشت و باغ‌های بهشتی دارد که با توصیف‌های آمده در قرآن کریم و آیات و تفاسیر در انطباق کامل است، در عین‌حالی که نقشمایه‌ها و طرح‌های موجود در زمینه فرش‌های باغی، متناسب با معماری و طراحی باغ‌های ایرانی (بالاخص چهارباغ‌های عصر صفوی) است تا

عکس روی تو چو در آئینه جام افتاد

عارف از خنده می در طمع خام افتاد

حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد

این همه نقش در آئینه اوهام افتاد

این همه عکس می و نقش نگارین که نمود

یک فروغ رخ ساقی است که در جام افتاد

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره هشت
پاییز ۱۳۸۶

۱۰۷

جلوه‌ای از فناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ‌های بهشتی را در جهان مادی، به تصویر کشد و تجسم بخشد. در فرهنگ مبین اسلامی گستره حرکت انسان از فرش تا عرش است، انسان از فرش چشم به جهان می‌گشاید و از آن در نهایت و کمال فرآیند حیات، به عرش پر می‌کشد و در عالی‌ترین مراحل آن، در بهشت بر فرش‌هایی که آستر آنها از حریر و استبرق است، در کمال عزت تکیه می‌زند. در این مقاله به بررسی تمثیلی مفهوم نمادین بهشت در باغ و فرش ایرانی پرداخته می‌شود که از رویکرد تحلیلی و تطبیقی در پی توصیف نقشها و طرح‌های به کار رفته در فرش و طرح‌های موجود در طراحی باغ ایرانی بهره می‌برد. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مفهومی تمثیلی از بهشت و باغ‌های بهشتی در فرش‌های ایرانی، خاصه فرش‌های دوران صفوی دیده می‌شود که ملهم از باغ‌ها و پردیس‌های دوران اسلامی بوده است و نشان از همت والای طراح فرش ایرانی در تصویر کردن و تجسم بخشیدن به مفاهیم والای معنوی و بهشتی در حد ادراک و استعداد انسان زمینی دارد تا بر تار و پود فرش چنان گره‌هایی زند که لایق تجلی مفهومی قدسی و یادآور خاطره‌ازلی بهشت باشد؛ که از این رهگذر نقش و تمنای نقشبند، در کنار صور نماد و رمز و تمثیل، تمام وجود آدمی را به ماوراء و بهشت موعود پیوندی ناگسستنی می‌زند.

■ **واژه‌های کلیدی:** بهشت، فرش باغی، باغ‌های بهشتی، چهار باغ.

عرش تا فرش جزء مبدا توسست
 عقل با روح پیک مسرع توسست
 هر کجا عرفی است در همه فرش
 هست چون فرش زیر نعلش عرش
 (سنایی)

■ مقدمه

نگارگران ایرانی به‌خصوص طراحان نقوش قالی که طرح باغ‌های بهشتی را در نقشه‌های فرش، بر اساس باورهای ملی و مذهبی طراحی کرده‌اند، همه چیز طبیعت را بر اساس آنچه باید باشد، پنداشته و به تصویر کشیده‌اند (حشمتی رضوی، ۱۳۷۴: ۵۴).

از سویی دیگر، در فرهنگ اسلامی گستره حرکت انسان از فرش تا عرش است، انسان از فرش چشم به جهان می‌گشاید و از آن در نهایت و کمال فرآیند حیات خود به عرش پر می‌کشد و در عالی‌ترین مراحل آن در بهشت بر فرش‌هایی که آستر آنها از حریر و استبرق است در کمال عزت تکیه می‌زند (چیت‌سازیان، ۱۳۸۲: ۱۰۳).

ذکر این نکته نیز لازم به نظر می‌رسد که به‌زعم بسیاری از اندیشمندان و متخصصان ادبیات فرش‌شناسی از جمله خلیل درودچی، نوعی از فرش‌های ایرانی بنام فرش‌های باغی را می‌توان متناسب با طراحی معماری «باغ‌های ایرانی» دانست که از زیباترین نمونه این نوع فرش‌های باغی می‌توان به فرش‌های اشاره کرد که در موزه جی پورهند قرار دارد و به تاریخ ۱۶۳۲ م. بافته شده است (URL: 1).

از سویی دیگر، هنرمند متفکر طراح فرش دوران صفوی تلاش داشته است تا بهشت و رسیدن به سعادت ابدی را

■ فرضیه تحقیق

از آنجا که ایرانی هرگز فرآیند آفرینش هنری را جدای از فرهنگ و دین خود ندیده است، مبانی فکری و حکمی پرمحتوایی در هنر ایرانی به طور عام، و هنر فرش بطور خاص، دیده می شود که نشان از تمایل و خواست هنرمند فرش باف ایرانی در تصویرگری و تجسم بخشی تمثیلی بهشت و باغ های بهشتی در طرح مایه ها و نقوش موجود در متن و زمینه فرش ایرانی دارد. از سویی دیگر، باغ ایرانی نیز همواره مفهومی نمادین از بهشت و باغ های بهشتی است که معمار ایرانی در صدد بر آمده است تا با عنایت به این توصیفها به ساخت باغ هایی در این جهان فناپذیر بپردازد، تا جلوه ای از فناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ های بهشتی را در جهان مادی، به تصویر کشد و تجسم بخشد (انصاری و محمودی نژاد، ۱۳۸۶: ۵۳).

بر اساس آنچه گفته شد، بررسی و بازبینی مفهوم تمثیلی بهشت در ادبیات فرش شناسی، حوزه اندیشیدگی سترگی را در بر می گیرد، چنانکه مفاهیم نمادین پاره ای از انواع فرش، با عنوان های نظیر «فرش درختی»، «فرش باغی»، «فرش چهارباغی» و «فرش بهشتی» مطرح می شود. از سویی دیگر، در طرح فرش های باغی علاوه بر قالب کلی باغ، جوی ها و باغچه ها به صورت منظم در متن اثر قرار گرفته اند و معمولاً دو محور اصلی به صورت دو جوی آب، زمینه قالی را به چهار بخش تقسیم کرده است (طرح چهار باغ ایرانی) که مفهومی تمثیلی از بهشت را در بر دارد (چیت سزایان، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

به وسیله ابداع، ترویج طرح باغی در قالی ها و آوردن عناصر و نقوشی که می تواند مفهوم بهشت را تقویت کند، در طرح های فرش های دوران صفوی به عینیت برساند (وندشعاری و نادعلیان، ۱۳۸۵: ۵۵).

دوران صفوی به عنوان دوران باشکوه هنر باغ سازی ایران به شمار می رود، چنانچه معمار ایرانی در صدد بر آمده است تا با عنایت به توصیف های باغ های بهشتی در آیات و روایات، به ساخت باغ هایی در این جهان فناپذیر بپردازد تا جلوه ای از فناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ های بهشتی را در جهان مادی، به تصویر کشد و تجسم بخشد (انصاری و محمودی نژاد، ۱۳۸۶: ۵۳).

بر اساس آنچه گفته شد، بررسی و بازبینی مفهوم تمثیلی بهشت در ادبیات فرش شناسی، حوزه اندیشیدگی سترگی را در بر می گیرد، چنانکه مفاهیم نمادین پاره ای از انواع فرش، با عنوان های نظیر «فرش درختی»، «فرش باغی»، «فرش چهارباغی» و «فرش بهشتی» مطرح می شود. از سویی دیگر، در طرح فرش های باغی علاوه بر قالب کلی باغ، جوی ها و باغچه ها به صورت منظم در متن اثر قرار گرفته اند و معمولاً دو محور اصلی به صورت دو جوی آب، زمینه قالی را به چهار بخش تقسیم کرده است (طرح چهار باغ ایرانی) که مفهومی تمثیلی از بهشت را در بر دارد (چیت سزایان، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

بر این اساس دریافت می شود که فرش ایرانی در نقوش و طرح مایه های متن و زمینه، مفهومی نمادین از بهشت آخرت را به تصویر کشیده است که می تواند نشان از همت والای هنرمندان طراح فرش ایرانی، در تصویر کردن و تجسم بخشیدن به مفاهیم علوی بهشتی در پهنه خاک باشد.

کنید به تصاویر ۱- a، ۱- b، ۱- c و ۱- d.

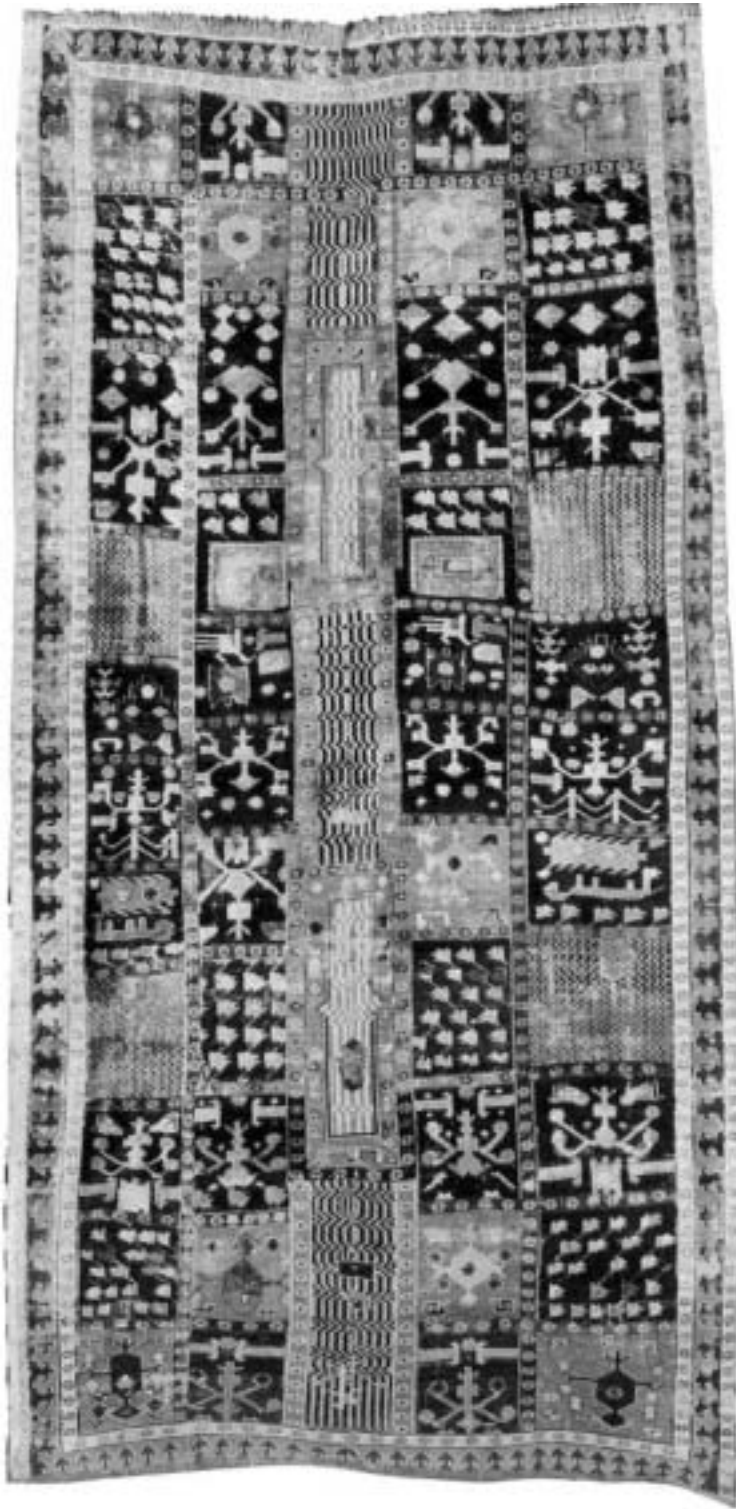

تصویر ۱-۸: نسخه هندی راهنمای تصویری مکه و آنسوی شهر
توضیح: صفحه‌ای از «راهنمای تصویری مکه و آنسوی شهر» که نسخه هندی متعلق به اوایل قرن هفدهم میلادی است. این باغ بهشتی به صورت یک چهار باغ نشان داده شده است که در وسط آن حوضچه‌ای قرار دارد که آب آن از چشمه بهشت تأمین می‌شد (حوض کوثر). در سمت چپ پایین تصویر، نقاش باغش را به حضرت محمد (ص) نسبت داده است.

تصویر ۱- b: طرح فرش و ایده چهار باغ ایرانی
توضیح: طرح فرش ایرانی که ایده «چهار باغ» را به زیبایی و کمال مطلق نشان می‌دهد. چنانچه در زمینه فرش هم دیده می‌شود در طرح این فرش علاوه بر قالب کلی باغ، جوی‌ها و باغچه‌ها به صورت منظم در متن اثر قرار گرفته‌اند و معمولاً دو محور اصلی به صورت دو جوی آب زمینه قالی را به چهار بخش تقسیم کرده است (طرح چهار باغ ایرانی) که مفهومی تمثیلی از بهشت و باغ‌های بهشتی را در بر دارد.

تصویر ۱-۵: فرش باغی موجود در کلکسیون «جیم دیکسون»

توضیح: نمونه‌ای از فرش باغی ایرانی که در یک حراجی در سال ۱۹۳۲ میلادی به قیمت ۱۱۳۲ دلار به فروش رفته است. هم‌اکنون این فرش در کلکسیون شخصی «جیم دیکسون» در کالیفرنیا نگهداری می‌شود. این نمونه فرش باغی بر اساس طرح انهار آب و تقسیم زمینه فرش به باغ‌های مجاور شکل گرفته است که نشان از تأثیرپذیری فرش باغان ایرانی از طرح باغ‌های بهشتی دارد و در انطباق کامل با نمونه باغ‌های ایرانی هم‌زمان با زمان بافت قالی است؛ باغ‌هایی که خود نیز مفهومی تمثیلی از بهشت و باغ‌های بهشتی دارند.

■ باغ ایرانی و مفهوم تمثیلی بهشت

■ فرش باغی

باغ ایرانی مجرایی به درونی‌ترین لایه اندیشه و خیال و تعبیری حکیمانه از جهان‌بینی ایرانی قلمداد می‌شود. در جهان بینی اسلامی، طبیعت مرتبه‌ای از سلسله مراتب کلی وجود است و سیر در آن مرحله‌ای از سلوک در راه معرفت است. فرمانروایان و معماران ایرانی نیز ملزم به

ساخت چنین باغ‌هایی برای خویش بودند، چنانچه یکی از این «په‌اره دثسه» ها یا «پردیس»ها، باغ‌های ساخته شده دوران خشایار شاه بوده که بعدها «پارادایز» نیز نامیده می‌شده است. جالب اینکه کلمه «بهشت» یا «وهشت» به معنای بهترین زندگی است که به صورت باغی سرسبز، خرم و زیبا مجسم می‌شده است (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۵).

تصویر ۱-۱. پلان فرضی باغ ایرانی توضیح: همان‌طور که در تصویر دیده می‌شود پلان باغ‌های ایرانی خاصه دوران صفوی بر اساس ایده چهار باغ شکل می‌گیرد که نشان از همت والای معماران باغ‌ساز ایرانی (بالاخص در چهار باغ‌های عصر صفوی) است تا جلوه‌ای از فنا ناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ‌های بهشتی را در جهان مادی، به تصویر کشد و تجسیم بخشد. این مفهوم تمثیلی از بهشت در طرح قالی‌های باغی یا چهار باغی و بهشتی عصر صفوی به زیبایی تمام دیده می‌شود.

طرح باغی به‌عنوان تجلی بهشت، نمودی از آرامش مادی قابل‌تصور برای انسانها را مشخص می‌کند که در این قالی‌ها، گلها و درختها و حیوانات و جوی‌های آب، همه تجلی الطاف الهی هستند و در نظر انسان عارف و متفکر اسلامی، طبیعت است که تجلی‌گاه صفات و ذات حقیقت است (وندشعاری، ۱۳۸۵: ۵۷).

فرش با «طرح باغی»، در دوره صفوی رواج خاصی داشته است، جالب آنکه از این دوران به‌عنوان دوران با شکوه هنر باغ‌سازی ایران (چهار باغ‌های اصفهان) یاد می‌شود

بر این اساس بوده که ایرانیان تصور ذهنی خویش از بهشت را، که در ازای اعمال نیک به آنها بخشیده می‌شده است، در باغ‌هایی سرسبز و خرم به تصویر کشیده‌اند، چنانچه

به‌قول زنده‌یاد محمدکریم پیرنیا در بهشت کوثر هست و

قالی‌های باغی از شهرت بسیاری برخوردارند که در موزه‌های گوناگون در سطح جهان مانند موزه ویکتوریا و آلبرت در لندن، موزه هنرهای زیبای وین، موزه پنسیلوانیا در امریکا، موزه جیپور هند، موزه کراکوی لهستان و موزه هنرهای تزئینی پاریس، موزه ملی و موزه فرش ایران در

درختان و گلها و جویبارها و در باغ نیز آب روان خوش و گل‌های زیبا و درخت‌هایی که می‌توان در سایه آنها آرمید و این همه محصور در دیواری که مانع ورود جهنمیان به آن می‌شود که این مفاهیم در باغ‌سازی ایرانی تأثیر گذار بوده است.

تهران و موزه آستان قدس رضوی در مشهد، نگهداری می‌شوند. بر این اساس در ادامه به برخی نمونه‌های شناخته شده فرش‌های باغی که به فرش‌های بهشتی نیز موسوم‌اند، اشاره می‌شود:

۱- «فرش بهارستان» [۱]؛ ۲- فرش موجود در «موزه جی‌پور» هند [۲]؛ ۳- فرش موجود در «موزه هنرهای تزئینی پاریس» [۳]؛ ۴- فرش‌های موجود در «موزه هنرهای دستی وین» [۴]؛ ۵- فرش موجود در «موزه گلاسکو» [۵]؛ ۶- فرش منتسب به خراسان [۶]؛ ۷- فرش موجود در «موزه فلادفلیا» [۷]؛ ۸- فرش «گتی کارپت» [۸]؛ ۹- فرش‌های موجود در موزه ملی ایران [۹]. همانند باغ‌های دوران شاه عباس که مفهومی تمثیلی از بهشت و باغ‌های بهشتی را در بر دارند، این فرش‌ها نیز این مفهوم تمثیلی را در تصویر و تجسیم باغ‌های زمان خود به خوبی نشان می‌دهند، چنانچه طرح باغی در فرش‌های عصر صفوی در بیشتر مواقع با تقسیمات هندسی (طرح چهارباغ) همراه می‌شود که نشان از باغ‌های سنتی ایرانی دارد (وندشعاری، ۱۳۸۵: ۵۶). در توصیف باغ‌های دوران صفوی، «هربرت» که در دوره «شاه عباس صفوی» به ایران سفر می‌کند، توصیفات

تصویر ۲- قالی باغی موزه هنرهای تزئینی پاریس

توضیح: یک نیمه قالی در موزه هنرهای تزئینی پاریس است که از شاهکارهای عصر صفوی به‌شمار می‌رود. در این تصویر فضایی بهشت گونه با تأکید بر ذهن تخیل‌گر هنرمند ترسیم شده است. وجود درختان، خاصه درخت سرو و پرند افسانه‌ای سیمرغ و رنگ طلایی و نورانی به کار رفته در زمینه فرش تداعی‌کننده فضای باغ‌های بهشتی و سکنه روحهای جاودان مأوا گرفته در آن است.

تصویر ۳. قالی باغی موزه هنرهای دستی وین
توضیح: این قالی باغی دوران صفوی است که در موزه هنرهای دستی وین نگهداری می‌شود و تحت تأثیر طراحی باغ‌های طبیعی همزمان خودش دارای تقسیمات هندسی و نقش درختان و حضور ماهیان شناکان در نهرهای زمینه است. این فرش می‌تواند تداعی‌کننده مفاهیم تمثیلی بهشت باشد که در انطباق با طرح باغ‌های ایرانی این دوران است (مأخذ: وندشعاری ۱۳۸۵: ۵۹).

■ انواع فرش های باغی

فرش های باغی را بر اساس طرح های آنها می توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

۱- طرح های باغی که با تقسیمات هندسی (صلیبی) در زمینه فرش همراه شده اند، چنانکه فرش به وسیله دو نهر به چهار بخش جدا تقسیم می شود که مفهوم «چهار باغ ایرانی» را نشان می دهد. در این نوع فرش ها، حوض وسط طرح باغی یادآور حوض کوثر است و انهار جدا شده از آن تمثیلی از چهار نهر بهشتی به شمار می روند که فضای زمینه اثر را، به چهار باغ تقسیم می کنند. این نقشمایه دقیقاً با طرح چهارباغ های عصر صفوی، انطباق کامل دارد که همان مفهوم نمادین بهشت را در هنر فرش بافی و باغ سازی ایران نشان می دهد و نشان دهنده تلاش هنرمند عارف ایرانی، برای تجسیم و تصویر مفاهیم علوی بهشتی به صورتی قابل درک و منطبق با

دقیقی از شهرهای ایران و باغ های آن ارایه می کند چنانکه در هنگام وداع با شیراز شعری دارد که نشان از تأثیر شدید مناظر مسحورکننده این شهر و «تمثیل آن به بهشت» دارد: «چرا باید بر سر آنکه بهشت در کجا قرار داشت به کشاکش برخیزیم؟... چشم انداز بی همتای تو ... هر دیده ای را افسون خود می سازد، بیننده را بدین گمان خواهد انداخت که گویا، بهشت از میان نرفت... بدرود ای دیار دل انگیز! چون آنگاه که روی از تو می گردانیدم، یاد راندن «آدم از بهشت» در دلم گذشت» (آربری، ۱۳۴۶، صص ۲۲-۲۱ و ۳۴). علاوه بر این در توصیف دورنمای اصفهان آورده است: «اندک مسافتی به شهر اصفهان مانده، این باغ ها در نظر مسافر بیشه عظیمی جلوه می کند، چندان بزرگ، خوشبو و سبز که گویی اینجا را «بهشت ثانی» خواندن اغراق نیست» (هنرفر، ۱۳۵۴: ۷۹).

تصویر ۵. قالی باغی موجود در موزه فرش ایران
توضیح: این قالی ملهم از ایده باغ های بهشتی و تصاویر بهشت گونه است و نشان از تلاش هنرمندان فرش باف عصر صفوی در بازتاب مفهوم تمثیلی بهشت در زمینه طرح دارد که هم اکنون در موزه فرش ایران نگهداری می شود.

تصویر ۴. قالی باغی صفوی در موزه گلاسکو

ادراک و ساحت مادی ملموس انسان زمینی است، تا مفاهیم والای معنوی همانند بهشت و باغ‌های بهشتی را در حد شعور و استعداد خویش، زمینی گرداند و آن را از ماوراء به زمین آورد.

۲- در «طرح‌های باغی» دیگر، جنبه تخیل و رمزپردازی بیشتر به چشم می‌خورد، چنانکه از تقسیم‌بندی هندسی و جوی‌های آب خیری نیست و فضای فرش به گونه‌ای گسترده است که فضای امن الهی در آن آشکار است و درختان و حیوانات و رموز و نقشهای اساطیری و عرفانی همه در کنار هم بر متن و حاشیه قالی قرار گرفته‌اند. در این طرح‌ها هنرمند عارف، طبیعت باغ را چنان بر تار و پود فرش گره می‌زند که لایق تجلی مفهوم قدسی و یادآور خاطره ازلی بهشت برین باشد و در این ارتباط مکان و زمان، در کنار صورت نماد و رمز، موقعیت وجود آدمی و در واقع تمام وجود عالم را تعیین و به ماوراء و بهشت برین، پیوند می‌زند. از همین روست که برای نقش‌زنی هر چه بهتر این خاطره ازلی، از عناصری همانند درخت، طاووس، ماهی و سیمرغ و برای نمایش تلاش و تکاپوی انسان در جهان مادی، از نقوش و مفاهیمی مانند گرفت‌وگیر استفاده می‌کند (تصویر ۵).

در واقع همین مفاهیم الوهی است که در طرح و نقوش فرش‌های باغی و بهشتی ایرانی جلوه‌ای خاص می‌یابد، چنانکه در طرح مایه‌ها و نقوش قالی به صورت جلوه انهار و کاشت گیاهان و درختان به صورت چهارباغ خود را نشان می‌دهد. بررسی نقوش موجود در زمینه فرش‌های باغی بر اساس انواع مورد اشاره فرش‌های باغی بیشتر قابل لمس است. بر این اساس برای طرح‌های باغی نمونه

■ نقش آب در فرش باغی و مفهوم تمثیلی آن از بهشت موعود

در آیه ۱۵ سوره محمد، بهشت متشکل از چهار رودخانه توصیف می‌گردد:

۱- رودخانه‌ای از آب زلال که هیچ وقت قطع نمی‌شود (انهار من ماء غیر اسن).

۲- رودخانه‌ای از شیر که مزه آن تغییر نمی‌کند (انهار من لبن لم تغییر طعمه).

۳- رودخانه‌ای از شراب (انهار من خمره الشاربین).

۴- رودخانه‌ای از عسل (انهار من عسل مصفی).

زیباترین توصیف بهشت با بکاربردن ترکیب «جنات تجری من تحتها الانهار»، حاصل شده است که نقطه عطف تصاویر بهشتی است و به معنی باغ و پردیس‌هایی است که دائماً از زیر درختان و قصرهای آن [۱۰] (نه زیر زمین آن)، جوی‌های آب جاری است. این مفهوم در ۴۱ جای قرآن آورده شده که در ۳۷ مورد آن، ترکیب لغوی «بهشت اخروی با نهرهای جاری» به کار رفته است. به‌کارگیری آب در باغ‌سازی ایرانی از مهمترین موارد تمثیلی بهشت در باغ ایرانی به‌شمار می‌رود که در آرای جهانگردان خارجی نیز بازتاب داشته است، چنانکه «بنجامین» می‌گوید: «جهانگرد در حالیکه ساعتها در یک صحرای خشک و سوزان طی طریق کرده است، ناگهان

در مقابل خود وسط صحرا آبادی را می‌یابد، سبز و خرم و با هوای لطیف که رودخانه کوچکی با آب گوارا از میان آن می‌گذرد و مانند آنست که ناگهان وارد بهشت کوچکی شده باشد» (بنجامین، ۱۳۶۳، ص ۴۴). باغ ایرانی از ترکیب «آب جاری» و «پوشش درخت»، واحه‌ای در دل طبیعت خشک ایجاد می‌کند که می‌تواند تمثیلی از مناظر خرم و سرسبز باغ‌های بهشتی باشد که با التفات به تضاد محیط کویری ایران و سرسبزی و چشم‌نوازی و طراوت باغ، قابل درک و پذیرفتنی است. در قرآن کریم نیز برای بهشت توصیف‌هایی آورده شده است که مهمترین آن، وصف نهرهای «چهارگانه بهشتی» [۱۱] است که از زیر «غرفه‌های بهشتی» جاری است، چنانکه اساس طرح‌ریزی هندسی باغ ایرانی به صورت چهارباغ (چهار نهر)، و چگونگی حرکت‌دهی آب در باغ بر اساس همین امر استوار می‌شده است. همان‌گونه که در بالا اشاره شد، این چهار نهر با عناوین «نهرهایی از آب زلال»، «نهرهایی از شیر» و «نهرهایی از شراب» و «نهرهایی از عسل» وصف شده‌اند. علاوه بر این، ابن بطوطه (۱۳۱۷: ۳۴ و ۴۰۶) در سفرنامه خود، از نیل، فرات، جیحون و سیحون (چهار رودخانه دنیوی) به عنوان رودهای بهشتی یاد می‌کند و به حدیثی از پیامبر اکرم در تفسیر سوره مذکور اشاره می‌کند. [۱۲] بر این اساس بی‌هیچ تردیدی می‌توان جریان آب در باغ و حرکت آن در چهار مسیر را انگاره معمار و باغ‌ساز ایرانی از مفهوم نمادین چهار نهر بهشتی دانست که در باغ ایرانی به کار گرفته شده است.

چهار نهر آب، زمینه‌فالی را به چهاربخش تقسیم کرده‌اند که یادآور طرح چهارباغ در معماری باغ و پردیس ایرانی است، چنانکه در فرش باغی موجود در پنیسلوانیا قسمت‌های چهارگانه باغ با نهر از هم جدا شده‌اند و در هر قسمت نقش‌هایی از درخت و گل دیده می‌شود (حشمتی رضوی، ۱۳۷۴: ۵۶).

■ نقش درخت در فرش باغی

و مفهوم تمثیلی آن از بهشت موعود

درختان و سایه آنها از زیباترین تعبیر بهشتی است که در باغ‌های ایرانی نیز قابل مشاهده است. در این میان طوبی، سدره، سدر و طلح از جمله درختان بهشتی است که در قرآن توصیف شده‌اند. در سوره انعام آیه ۱۴۱ نیز به دوگونه «گیاهان داربستی» و «غیر داربستی» («جنات معروفات» و «غیر معروفات») اشاره شده است و تفسیر نمونه (مکارم، ۱۳۵۳، ج ۶: ۲) نیز به آن اشاره دارد: باغ‌های معروفات (باغ‌هایی که درختانش روی داربست‌ها قرار می‌گیرند) و باغ‌های غیرمعروفات (درختانی که نیاز به داربست ندارند) را آفرید. همچنین در ادامه آیه آمده است: «و النخل و الزرع مختلفا اكله و الزيتون و الرمان متشبهها و غیر متشبهها». در این میان به برخی از درختان بهشتی اشاره می‌شود که در باغ‌های ایرانی و طرح نقش‌های فرش ایرانی خاصه فرش‌های باغی کاربرد داشته است:

۱- طوبی:

تنها در سوره رعد آیه ۲۹۰ کلمه «طوبی» به کار رفته است که از نظر لغوی به معنای فرح و چشم‌روشنی، زندگی

در طرح‌های فرش باغی نیز دو محور اصلی به صورت

که در آن نقش خیالی و نمادین بهشت به صورت باغی با صفا و پراز گل و گیاه و درختان انبوه و سر به فلک کشیده به نمایش در می آید و نقش های درختان در حاشیه متن یا در زمینه اثر، یادآور درختان باغ های بهشتی است که مفهومی تمثیلی از بهشت را در بر دارد. در هر حال مفهوم درخت به طور گسترده ای در نقوش و طرح های قالی کاربرد دارد که به عنوان نمادی از بهشت از اهمیت زیادی برخوردار است (تصویر ۷) و در عین حال تنوع خاصی هم در میان طرح های فرش داشته است (وندشعاری، ۱۳۸۵: ۵۷). از درخت انار در سوره انعام (آیات ۹۹ و ۱۴۱) و همچنین در سوره الرحمن (آیه ۶۸)، به عنوان میوه ای بهشتی یاد شده است که این نقش بر روی قالی به صورت طرح های «گل اناری» در زمینه فرش دیده می شود.

■ نقش ماهی در فرش باغی

این نقش به عنوان نقش مکمل معنایی باغ های بهشتی می تواند مفهومی نمادین داشته باشد، چنانکه شاه نعمت الله ولی در «رساله نفسیه» در این باب اشاراتی دارد و در پاسخ درویشی در مورد اینکه یونس (ع) در بطن ماهی چهل روز مانده است به چه معنی می تواند باشد، مراد از ماهی راتن و منظور از یونس را روح و مراد از بحر را اشیاء می داند. به گفته بقلی شیرازی، یونس در شکم ماهی حجله معراج یافته است یعنی از فرش به عرش رفته و از خاک به افلاک و از ماهی به ماه (ستاری، ۱۳۷۹).

■ نقش طاووس در فرش باغی

نقش طاووس از دیگر نقش های مکمل در طرح های

پاک، دوام خیر و نظیر اینها آمده است. تفاسیر قرآن بر اساس روایتی از رسول اکرم طوبی را درختی در بهشت دانسته اند [۱۳] که ریشه اش در منزل رسول خدا (ص) است و هیچ منزلی در بهشت نیست، مگر آن که از آن درخت یک شاخه در آن کشیده باشند. در تفاسیر دیگر نیز گفته شده است که: اندازه سایه آن صد سال راه است و دو چشمه از زیر آن بیرون می آید: کافور و سلسبیل (الطبرسی، ۶۰ ش ۱۳۵۰، ج ۵، ص ۷۵).

۲- سدره المنتهی:

«سدره المنتهی» را تفاسیر قرآن درختی دانسته اند که بر بالای آسمان هفتم در اصل عرش قرار دارد و برگ آن بر سر عالمیان است. در جای دیگر نیز ذکر شده است که حضرت رسول در شب معراج چون به آن رسیده، دیده اند که چهار جوی بهشتی از زیر آن بیرون می آید. در دوره صفوی، کثرت کاربرد عباراتی که در توصیف بهشت در قرآن آمده است نشان از اعتقاد مردم این دوران نسبت به بهشت و تصاویر آن در قرآن دارد؛ چنانکه مولف کتاب حبیب السیر (خواند میر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۹) به تمثیل پادشاه با مقام «سدره المنتهی» به عنوان تملق و چاپلوسی پرداخته است و تعبیری مانند «سدنه»، «آن سده سدره مرتبت» را به کار برده است.

۳- سدر مخضود و طلح منضود:

در آیات ۲۸ و ۲۹ سوره واقعه از «سدر مخضود» (درختان سدر پر میوه بی خار) و «طلح منضود» (درختان موز پر برگ سایه دار که میوه شان از پایین تا بالا روی هم چیده شده) نام برده است.

«طرح باغی» در اصطلاح فرش بافی ایران، طرحی است

تصویر ۷. فرش درختی خراسان

تصویر ۶. طرح انهار آب در فرش های باغی

باغی به‌شمار می‌رود که حضورش در اکثر طرح‌های باغ‌های بهشتی، نشان از رابطه این پرنده با موضوع بهشت دارد. محمد جعفر یاحقی در مورد این پرنده می‌آورد: «با همه زیبایی او را به فال بد می‌گیرند و شاید سبب آن باشد که او را مسبب دخول ابلیس به بهشت به هنگام فریفتن آدم و حوا دانسته‌اند. مولانا از علمای ظاهر و فقهای قشری به طاووسان پران و از فقیه عالم و عالم کامل ظاهری که به کمال واقع نرسیده، به طاووس باغ بهشت تعبیر می‌کند» (وندشعاری، ۱۳۸۵: ۵۷). عطار نیشابوری نیز به معنای تمثیلی طاووس اشاره داشته است، چنانکه مفهوم طاووس را با داستان رانده شدن حضرت آدم (ع) از بهشت و نیز به‌عنوان نمادی از انسان دور افتاده از بهشت که تلاش دارد تا به جایگاه شایسته و بایسته خویش برسد، مرتبط می‌داند.

نتیجه‌گیری

در دوران اسلامی، فرش ابزاری برای انعکاس عرش الهی و در مقابل آن مطرح می‌شود و هنرمند، فرش را بستری مناسب برای تصویر و تجسیم مفاهیم الوهی می‌داند، چنانکه فرش ایرانی، مفهومی تمثیلی و نمادین از بهشت و باغ‌های بهشتی دارد که با توصیف‌های مستخرج از قرآن کریم و آیات و تفاسیر انطباق کامل دارد؛ و در عین حال نقشمایه‌ها و طرح‌های موجود در زمینه فرش، متناسب با معماری و طراحی باغ‌های ایرانی (بالاخص چهارباغ‌های عصر صفوی) است تا جلوه‌ای از فناپذیری و جاودانگی جهان ابدی و باغ‌های بهشتی را در جهان مادی، به تصویر کشد و تجسم بخشد.

این‌گونه فرش‌های دوران اسلامی به فرش‌های باغی، چهارباغی و بهشتی شهرت یافته‌اند و نشان از همت والای طراحان فرش ایرانی، در بیان و به تصویر کشیدن توصیفات باغ‌های بهشتی مستخرج از آیات و تفاسیر قرآن کریم به صورتی مادی و ملموس دارند؛ چراکه در فرهنگ اسلامی گستره حرکت انسان از فرش تا عرش است. انسان از فرش چشم به جهان می‌گشاید و از آن در نهایت و کمال فرآیند حیات خود به عرش پر می‌کشد و در عالی‌ترین مراحل آن در بهشت بر فرش‌هایی که آستر آنها از حریر و استبرق است، در کمال عزت تکیه می‌زند. این مفهوم در دوران اسلامی بالاخص عصر صفوی که دوران باشکوه هنر فرش‌بافی و باغ‌سازی ایران به‌شمار می‌رود جلوه و نمودی خاص دارد؛ چنانکه هنرمندان طراح فرش همانند همتای خود (معماران باغ‌ساز)، بهشت و رسیدن به سعادت ابدی را با استفاده از ابداع، ترویج طرح باغی در قالی‌ها و آوردن عناصر و نقوشی که می‌تواند مفهوم بهشت را تقویت کند، در طرح‌های زمینه فرش‌های ایرانی (خاصه قالی‌های دوران صفوی) به عینیت می‌رسانند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- این فرش تاریخی، طرحی نمادین از بهار و بهشت دارد که به صورت باغی باصفا و پر گل و گیاه با پرندگان خوش نقش و نگار و جانوران بالدار به تصویر کشیده شده است و مفهومی نمادین از نقشبندی بهشت موعود در فرش ایرانی به شمار می‌رود (حشمتی رضوی، ۱۳۷۴: ۵۵). این فرش با استناد به اسناد به‌جا مانده در آثار مکتوب تاریخی، اولین نمونه قالی باغی ایران به‌شمار می‌رود که در دوره قبل از اسلام با تقسیمات چهارگانه (عناصر اربعه) همراه بوده است و جزو اولین مفاهیم اساطیری و صورت‌های ازلی بهشت به حساب می‌آمده که در ابتدا در تمدن‌های آغازین به صورت طرح چهار نقطه‌ای مطرح و سپس با تقسیمات چهارگانه رشد یافته است (وند شعاری، ۱۳۸۵: ۵۶).
- ۲- این فرش یکی از زیباترین فرش‌های باغی به‌شمار می‌رود که در موزه جی‌پور هند نگهداری می‌شود و از اولین آثار هنری مبتنی بر جغرافیای هنرهای دستی محسوب می‌گردد. این فرش که در دوران صفوی و در حومه اصفهان بافته شده، ملهم از «باغهای زمان شاه‌عباس» بوده است. این قالی زربفت متعلق به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی است و به‌عنوان تحفه‌ای نفیس به کاخ عنبر مهاراجه جی‌پور آورده شده است. این اثر دارای نقش گل‌های رنگین، نهرهایی با ماهیان شناور و پرندگان نشسته بر شاخ درختان و یا در حال پرواز است (ویلبر، ۱۳۴۸: ۴۲-۴۰).
- ۳- این فرش در واقع نیمه فرشی است که دارای طرح باغ و ترنج، و نقش‌های ریزتر از حد معمول است (تصویر ۲) و نیمه دیگر آن در کلیسای کراکوی لهستان نگهداری می‌شود که رنگ زمینه آن نخودی، نقش آن ترنجی با دو کلاله در هر دو سمت و باغی پر از گل و پرند و درخت و حیوان با حاشیه‌ای ارغوانی و به اندازه ۴/۸ در ۲/۳۵ متر است (حشمتی رضوی، ۱۳۷۴: ۵۶). در این نیمه فرش فضایی بهشت‌گونه با تأکید بر ذهن تخیل‌گر هنرمند ترسیم شده است که وجود درختان سرو و درختان سر به فلک کشیده دیگر و نیز حضور پرنده افسانه‌ای سیمرغ و همچنین رنگ طلایی و نورانی به‌کار رفته در زمینه قالی، تداعی‌گر فضای آرام و مطمئن بهشتی است (وند شعاری، ۱۳۸۵: ۵۹).
- ۴- فرش نفیس دیگری که بافت هریس تلقی می‌شود، در قرن شانزدهم بافته شده و دارای نقوشی نظیر آبگیرها، نهرها و ماهیان است. تمامی این فرش به «چهار باغ» مستقل با درختان سر به فلک کشیده و پرندگان تقسیم شده است (خلیلی درودی، ۱۳۸۵، نشست تخصصی فرش ایران).
- ۵- این قالی از نمونه‌های ارزشمند قالی‌های دوران صفوی با طرح باغی به‌شمار می‌رود که با متن سرمه‌ای و تقسیمات هندسی، نشان از تأثیرپذیری از محیط مادی و طبیعی دارد (تصویر ۳).
- ۶- از نظر برخی پژوهشگران، اولین اثر کلاسیک فرش به خراسان منتسب است که نقوش و طرح‌های آن مشتمل بر درختان پر از شکوفه و گل است.
- ۷- این فرش نفیس و ارزشمند که در موزه فیلادلفیا نگهداری می‌شود، به قرن هفدهم میلادی تعلق دارد و ابعاد آن ۳/۶۰ در ۵/۳۰ برآورد می‌شود.
- ۸- این فرش نیز از جمله آثار ارزنده‌ای محسوب می‌شود که نقشه آن را هنرمندان فرش‌باف دربار صفوی به تصویر کشیده شده‌اند و در خارج از کشور نگهداری می‌شود.
- ۹- این دو قالی یکی با زمینه فیروزه‌ای مایل به سبز و نقش درختان سرو و بوته‌های گل از مجموعه فرش‌های متعلق به مقبره شاه‌عباس و کار استاد نعمت‌الله جوشقانی است که نامش در بافت قالی ذکر شده، و دیگری از مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، فرشی با زمینه نخودی روشن به اندازه ۲/۲۷ در ۱/۶۲ متر است.
- ۱۰- انهار به معنی جوی‌های وسیع است که بزرگتر از جدول و کوچکتر از دریا باشد و ترکیب فوق در اکثر تفاسیر به دو معنی در زیر درختان و در زیر غرفه‌ها و قصرهای بهشت آمده است.
- ۱۱- انهار چهارگانه بهشتی عبارتند از: نهرهای شیر، عسل، انگبین و آب زلال (نگاه کنید به: تفسیر نمونه، ج. ۲۱، ص ۴۳۹).
- ۱۲- نگاه کنید به: ابن بطوطه (۱۳۱۷) "تحفه النظار فی غرایب اللمصار و عجایب الاسفار" (سفرنامه)، ترجمه محمد علی موحد، تهران.
- ۱۳- لازم به توضیح است که تفسیر لاهیجی، طوبی را درختی دانسته است که خداوند به ید قدرت خود در بهشت غرس کرده است (الشریف، ۱۳۶۳، ج. ۲، ص ۵۹۸).

فهرست منابع

- ۱- چیت‌سازیان، امیر حسین (۱۳۸۲)، مقاله 'بررسی دلایل تداوم و شکوفایی هنر فرشبافی ایران در دوران اسلامی'، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، به اهتمام دکتر محمد خزایی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲- وند شعاری، علی و احمد، نادعلیان (۱۳۸۵)، تجلی عرفان در قالی‌های عصر صفوی، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، سال دوم، شماره ۲ و ۳، صص ۶۵-۵۵.
- ۳- حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۷۴)، مقاله 'بهشت موعود در فرش ایران'، در مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بین‌المللی فرش ایران، تهران، مرکز توسعه صادرات ایران.
- ۴- بلعمی، محمد بن محمد (۱۳۶۶)، تاریخ نامه طبری، تهران، چاپ محمد روشن.
- ۵- طبری، محمد بن جریر (۱۸۹۶) تاریخ الرسل و الملوک، چاپ دخویه لیدن.
- ۶- آذریاد، حسن و فضل‌الله حشمتی رضوی (۱۳۷۲)، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و تحقیقات فرهنگی.
- ۷- درودچی، خلیل (سخنرانی) (۱۳۸۵)، نشست تخصصی 'مفاهیم نمادین نقوش فرش ایران'، تهران.
- ۸- الیگیری، دانه (۱۳۳۵) 'بهشت' (کمدی الهی)، ترجمه و مقدمه شجاع‌الدین شفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۹- بهزادی، رقیه (۱۳۶۸) 'بندش هندی' تهران، (تصحیح و ترجمه)، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۰- اقتداری، احمد (۱۳۵۳) دیار شهریاران یا آثار و بناهای تاریخی خوزستان، دو جلد، انجمن آثار ملی به نقل از پیلیه م- رساله فارسی کاخ داریوش در شوش ترجمه و اقتباس محمد خان ملک یزدی تهران، چاپ دوم، ۱۳۳۸ هجری شمسی.
- ۱۱- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۳)، تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوس همدانی، انتشارات رجا.
- ۱۲- انصاری، مجتبی (۱۳۶۷)، اصول طراحی معماری اسلامی سنتی، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر.
- ۱۳- انصاری، مجتبی (۱۳۷۸) 'ارزشهای باغ ایرانی (صفوی - اصفهان)'، رساله دکتری معماری دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران.
- ۱۴- انصاری، مجتبی و محمودی نژاد، هادی (۱۳۸۶) باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزشهای باغ ایرانی دوران صفوی، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، شماره ۲۲، بهار ۱۳۸۶.
- ۱۵- انصاری، مجتبی و دیبا، داراب (۱۳۷۴)، مقاله باغ ایرانی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم - کرمان، جلد دوم، ناشر سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۱۶- ویلبر، دونالد نیوتن (۱۳۴۸) 'باغ‌های ایران و کوشکهای آن'، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۱۷- آبریی، ا.ج. (۱۳۴۶) 'شیراز مهد شعر و عرفان'، ترجمه منوچهر کاشف، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۱۸- ابن بطوطه (۱۳۱۷) 'تحفه النظار فی غرایب اللمصار و عجایب الاسفار' (سفرنامه)، ترجمه محمد علی موحد، تهران.
- ۱۹- اسمیت، جان، الکساندر (۷/۹/۱۳۷۳) سمینار معماری فضای سبز، چرا نه؟ دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا ۷/۹/۱۳۷۳.
- ۲۰- الخزایی النیشابوری (۱۳۷۶) 'روض البیان و روح الجنان فی تفسیر القرآن'، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۲۱- الشریف اللاهیجی، بهاء‌الدین (۱۳۶۳)، تفسیر شریف لاهیجی، تهران، انتشارات علمی.
- ۲۲- الطبرسی، ابوعلی (۶۰/۱۳۵۰)، ترجمه تفسیر مجمع البیان، تهران، فراهانی.
- ۲۳- خواند میر، خواجه غیاث‌الدین (۱۳۶۲) 'تاریخ حبیب السیر'، تصحیح زیر نظر: محمد دبیر سیاقی، تهران، جلد ۴، چاپ سوم، کتابفروشی خیام.
- ۲۴- مکارم شیرازی، ناصر (۶۶/۱۳۵۳)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتاب الاسلامیه.
- ۲۵- نوردن، هرمان (۱۳۵۶) 'زیر آسمان ایران'، ترجمه سیمین بدیعی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۶- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۴)، مقاله: 'باغ هزار جریب و کوه صغه (بهشت شاه عباس)'، هنر و مردم، سال ۱۴، شماره ۱۵۷.

۲۷- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۳) باغ‌های ایرانی (گفتگوی فرهاد ابوالضیاء با محمد کریم پیرنیا)، آبادی، سال چهارم، شماره پانزدهم، زمستان ۱۳۷۳.

۲۸- انجیل لوقا، باب ۲۳ و رساله پولس رسول به قرنتیان، باب ۱۲.
۲۹- سنایی (۱۳۶۸) حدیقه الحقیقه، تصحیح دکتر مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران.

30- www.rugart.org

31- www.metmuseum.org

32- www.nerugsociety.org/early-rug-collectors.htm

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره هشت
پاییز ۱۳۸۶

۱۲۴